

FRI-2G.307-1-LL-01

PHRASEOLOGISMS IN BULGARIAN LANGUAGE USED FOR EXPRESSIVE INDICATION OF POSITIVE PERSONALITY TRAITS¹

Assoc. Prof. Emilia Nedkova, PhD

Department of Bulgarian Language, Literature and Art

University of Ruse "Angel Kanchev"

Tel.: +359 82 888 437

E-mail: enedkova@uni-ruse.bg

Abstract: Being signs intended to carry culturally significant meaning, phraseologisms can indicate expressively various mental, intellectual and volitional characteristics of personality, providing most clearly the idea about the metaphorical models and value landmarks adopted in Bulgarian language. Phraseologisms which characterize negative personality traits prevail in Bulgarian language, yet there is a small group of phraseologisms which indicate figuratively the positive personality traits, i.e. they imply a positive connotation, and they exactly are the subject of this research.

Key words: phraseologisms, good personality traits, Bulgarian language.

ВЪВЕДЕНИЕ

Изследването на фразеологизмите (= фразеологични единици = ФЕ) като знаци, натоварени с културно значим смисъл, предполага възможността им с една особено важна черта на културата (предимно на духовната) – да отразява системата от ценности и идеи, т. е. да притежава аксиологическа същност. Следователно, в рамките на културно-ценностния подход, аксиологически по същността си, е възможно да бъдат анализирани българските ФЕ като насочващи към определен ценностен модел, при който езиковите единици изразяват представи и открояват една приблизителна ценностна скала, съответстваща на системата от утвърдени морални норми и оценки на българина.

ФЕ, които назовават експресивно различни психически, интелектуални и волеви качества на човека, в най-голяма степен дават представа за възприетите метафорични модели и ценностни ориентации в българския език. Както е известно, преобладаващият брой ФЕ във всички езици се отличават с негативна конотация, като аналогично е положението и в българския език, където чрез ФЕ се характеризират предимно отрицателни човешки качества (вж. Недкова 2022: 58). Важна е уговорката обаче, че в повечето случаи тези ФЕ имат своя пълен антипод в семантично отношение във ФЕ за положителни човешки качества, макар вторите да са несравнимо по-малко на брой.

Интерес за настоящото изследване представлява групата на по-малобройните ФЕ в българския език, които назовават образно положителни човешки качества, т. е. притежават положителна конотация. Тук изхождаме от такова схващане за конотацията, според което тя има способността да отразява несъществени, но устойчиви признаци на изразяваното (чрез езиковите единици), включващи и възприетата в обществото оценка на обозначения предмет или факт. Без да са част от лексикалното значение, нито следствие от него, тези признаци обективно присъстват в езика, закрепяйки се в преносните значения, метафорите и сравненията, ФЕ, полусвободните съчетания и производните думи (вж. Апресян 1992). Приемаме също така, че допълнителната експресивна оценка присъства при повечето думи и елементи на съзнанието.

По отношение на ФЕ, които са прагматически ориентирани езикови знаци, конотацията играе още по-важна роля, тъй като при тях тя способства за създаване на характеризираща

¹ Докладът е представен на конференция на Русенския университет на 25 октомври 2024 г. в секция „Езикознание и литературознание“ с оригинално заглавие на български език: ФРАЗЕОЛОГИЗМИ ЗА ЕКСПРЕСИВНО НАЗОВАВАНЕ НА ПОЛОЖИТЕЛНИ ЧОВЕШКИ КАЧЕСТВА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.

оценъчна представа с някакво окачествяване и определено експресивно (положително или отрицателно) отношение, съпътстващо основната им номинация (т. нар. вторична номинация). Експресивният ефект при тях се основава на асоциативно-образното възприятие, което и предизвиква определеното чувство или отношение (вж. Телия 1996: 123).

ИЗЛОЖЕНИЕ

Експерпираният материал от над 200 единици от ФРБЕ 1974/75 е достатъчно представителен за целите на конкретния анализ, като тук ще разгледаме най-продуктивните тематични групи, които се характеризират и с най-голям брой български ФЕ, изразяващи положително отношение към традиционните ценности.

1. Важна илюстрация на познавателния потенциал на българската фразеология в този смисъл представлява групата ФЕ, които изразяват положително отношение към *умния човек*. Умът, разумът, интелектът според тях се възприемат като универсална човешка ценност, тъй като умът насочва и ръководи действията на човека, спасявайки го от пагубни за него емоции, страсти и постъпки. Той се осмисля като божествен дар, защото може да направи човешкия живот по-добър и по-смислен. Затова умният, разсъдливият човек е високо ценен и уважаван.

1.1. Сред анализираният ФЕ се открояват такива, които съдържат компоненти *ум/акъл*, в някои случаи заменени с лексикалните варианти *мозък/ пипе*. Те отразяват наличието на високи умствени възможности у човека, което и поражда положителното им оценъчно значение, респективно положителната конотация, с която се възприемат.

Например:

Имам ум/акъл/ мозък, Хваща ми/ смилане ми/ ума, Дохожда ми ума/ пипето в главата, Ума ми реже/ сече/ като бръснар, Сече ми акъла /ума/ мозъка/ пипето/като бръснар, Сече ми акъла/ главата/ като халваджийска тесла, диал.

1.2. Концептуалното значение *ум* се интерпретира често и посредством метафорична или метонимична употреба на думата *глава* като обозначаваща центъра на мисленето и интелектуалната дейност на човека. Българските ФЕ с компонент *глава*, които утвърждават представата за умен, съобразителен човек, т. е. с висока степен на способност за интелектуална дейност и следователно натоварени с положителна конотация, обаче са малко на брой.

Например:

Имам глава <на раменете си>, Взема ми /стига ми /хваща ми/ главата, С мозък в главата, Ражда ми главата.

За сравнение ФЕ с компонент *глава*, които се групират около представата за *глунав човек* и имат отрицателна конотация, са много повече и с по-разнообразни семантични нюанси в значението си (вж. Недкова 2022: 61-62).

Разбира се, същото се установява и за всички български ФЕ със значение *глунав човек*, които се проявяват и с множество допълнителни семантични нюанси (за разлика от коментираният положителни ФЕ за умен човек) – напр. инат, безсмислено упорство, безразсъдство, несериозност, лекомислие и т. н. (пак там).

1.3. По-особен случай представляват следните диалектни ФЕ, които съдържат други специфични образи (*секира, очи*) и изразяват положителната представа за умен човек, с буден ум и бързи, адекватни на ситуацията, реакции:

Сече ми секирата и от двете страни, Очите ми гледат на четири., С четиринадесет очи.

При тях се наблюдава и определена дифузност в смисловото съдържание както поради пресичането на семантичните полета, така и във връзка с използваните образи.

2. Друга група ФЕ характеризират образно *добрия човек*.

2.1. При някои от тях характерен образ е *сърцето*, което осмисляно като съкровен център на личността - физически, психически и духовен, може да е източник на божествената искра, на доброто, позитивното начало.

Например:

Сърце и бял дроб, Златно сърце, Имам златно сърце, Меко сърце, Меко ми е сърцето, Имам меко сърце.

Както е известно, метафоричният образ на сърцето има архетипна и митологична основа, която регулира специфичната му употреба, макар че метафората може да има и универсален характер (срв. *златно сърце*).

2.2. Добротата като ценно човешко качество често пъти е окачествявана в представата на българина със своеобразна кротост, отстъпчивост, мекост на характера, което личи от следните ФЕ:

Божя душица/ кравица/ кравичка, И на божата крава/ кравичка/ мравката/ път правя/ струвам, И на мравката път не минавам, Не настъпвам и мравка, Не мога и муха да убия, Като агне/ агънце/ кротък.

Тук откриваме характерни образи зооними – божя кравичка, мравка, муха, агне, резултат от богатата асоциативност на народа ни, който определя своя мярка за нещата, а чрез експресивното назоваване постига и силно емоционално въздействие и точна оценка.

Оригинална образност с оглед на разглежданото качество, макар и със семантичен нюанс 'прекалено, добродушен, мек, дори мекушав', откриваме в българските ФЕ с антропонимен компонент: *Мека Гана/ Мария, Милостива Гана*, които съдържат националноспецифични образи. Поради определена дифузност в значението им обаче, конотацията при тях може да се схваща както с положителен, така и с отрицателен експресивен знак и съобразно комуникативната ситуация.

3. ФЕ, отнасящи се до *външния вид на човека*, които имат положителна конотация, най-общо го характеризират като:

3.1. *Хубав, красив*

Например:

С очи да го изпиеш, В гаванка/ чаша/ да го изпиеш, Като извита кърпа диал., Като картина /картинка, хубав, като номинираният обект може да бъде лице както от мъжки, така и от женски пол.

Други ФЕ пък имат ограничена употреба - могат да назовават образно само жена, девойка:

Като капка, хубава, Като фидан в градина, диал.

За характеризиране на хубавия външен вид са и следните отрицателни диалектни ФЕ: *Не са ме дърпали кучетата, Не са ме сукали котките*, които съдържат специфични образи зооними.

3.2. Към тази тематична група могат да бъдат отнесени и други български ФЕ, в които посредством различни образи, се утвърждава възприетият стереотипен модел, според който добрият външен вид е предимство и се оценява винаги положително.

Например:

'Здрав, силен, с добър вид'

Зачервил съм гребена, Зачервил съм се като битолски просяк, диал., Огладя косъма, Опервам уши, Здрав като бик/елен.

'Снажен, силен'

Расъл у кишовитите години, диал., Държи ми врата, Като планина.

4. Сравнително многобройна е и групата ФЕ, които характеризират *опитния, хитрия, способния човек*. Наличието на опитност, съобразителност, кадърност в някакво начинание, е предпоставка за благоденствие и благополучие. Такова е и наблюдаваното отношение в българската фразеология, което е едновременно илюстрация на специфичния й познавателен потенциал и отличителна черта на българския национален характер.

Например:

Не съм вчерашен, От стара коза яре, От стара крава теле, От добра кобила жребче, От стар баща/ стара майка/ дете /чедо/ син, Старо куче, Стар вълк, Стрелян заек, Дялан камък, Врял и кипял, И на дъното врял и кипял, диал., Преминал през огън и вода, Не съм расъл в саксия/ градина, Вадена кожа, диал.

Тук прави впечатление наличието на различни образи, сред които, както е видно, преобладават животинските – коза, яре, теле, жребче, куче, вълк, заек. В повечето случаи те са националноспецифични, но могат да имат и по-универсален характер (напр. вълк). В определена комуникативна ситуация обаче, някои от посочените ФЕ могат да се използват и с негативна окраска (срв. *стар вълк* - ` за човек, опитен, хитър, обигран в недобри дела `).

5. Характерна тематична група представляват ФЕ за назоваване на *сръчен човек*. В тях най-често присъства компонентът *ръка/ ръце*. В прякото си значение ръцете се осмислят като части на човешкото тяло, с които се работи, а в преносен смисъл обозначават степента на наличните добри умения и способности (в други случаи липсата им) за работа.

Например:

Иде ми отръки, Имам лека ръка, Лека ми е/ добра ми/ е ръката, Златни ръце, Имам златни ръце, Златна ми е ръчката.

Сред тези ФЕ прави впечатление наличието на метафоричния образ *златен*, който е с безспорно универсален характер и символно значение в общославянската култура (вж. Недкова 2011: 61). Интересна особеност тук представлява българската диалектна ФЕ *Ръката ми е сребърна*, където качеството *сръчност* не е оценено съобразно традиционната представа за най-голямата ценност на златото, а в качеството на такова е посочено среброто.

6. Тук ще включим още една тематичната група български ФЕ, които, макар и с известна уговорка, имат отношение към анализиранияте единици. Чрез такива ФЕ образно се характеризира *щастливият човек, роденият с късмет*, което може да бъде предпоставка за формирането на добрия характер на човека. Те са особено интересни, тъй като са основани на народни вярвания и суеверия и, като отглас от стари митологични и архетипни представи, дават израз на народното убеждение, че съдбата на човека зависи от определени обстоятелства при раждането му.

Например:

Паднал си на късмета, Късмета/ работата/ ми работи, Роден с риза, Роден под щастлива звезда, Роден на Великден, Роден кога вечерял господ, Два късмета са му се събрали, С бога/ господа/ вечерял, Родил съм се на бял покров.

Чрез тях се внушава идеята за магическата връзка между раждането и щастливата човешка съдба. Фаталистичният възглед за предопределеност на съдбата в тези ФЕ намира своето проявление чрез оригинални образни метафори, чието значение може да се тълкува на базата на разнообразни факти от етнографията, фолклора, митологията, езика и др.

6.1. Така например възникването на образа *роден под щастлива звезда* се свързва с представата за влиянието на звездите върху съдбата на човека и благоприятното им разположение в момента на неговото раждане (*Роден под щастлива звезда*).

6.2. *Роден с риза* е във връзка с реалитета – дете, родено с околоплодна ципа, вярата в чиято магическа сила е архаична и е свързана с култа към предците.

6.3. *Роден на бял покров* – имплицира символиката на белия цвят като позитивен знак.

6.4. *Роден на Великден* – свързано със сакралното значение на големите празници в християнския календар, посветени на Бога и т. н.

Както се вижда, във фразеологичния състав на езика ни е намерила своеобразно отражение сложната система от народни възгледи за щастливата съдба на човека, в зависимост от наличието на добър късмет в живота, което предопределя и „моделира“ човешкия характер в положителна насока.

7. Отделни български ФЕ назовават образно други положителни качества, но те не се отличават с голяма продуктивност в езика ни.

Например:

Стоя на свой крак, диал. `независим човек`, *Широко сърце* `спокоен човек`, *Едра риба* `важен в някаква област човек`, *Имам медена уста* `сладкодумен`, *Отворил лице* `приветлив, дружелюбен` и др., *Верен като куче* `много верен`, *Търпели като бивол* `много търпелив`, *Волен като птичка* `много волен, свободен`, *Работлив като мравка/пчела* `много работлив` и др.

Прави впечатление, че сред посочените примери често се откриват устойчиви сравнения с компоненти зооними, които изразяват наличие на съответното качество във висока степен. Образите на животните в тях като стереотипни са свързани с различни метафорични модели, които почти винаги са национални и свидетелстват за характера на народния светоглед. От друга страна, както е известно, устойчивите сравнения най-добре характеризират богатото асоциативно мислене на народа и дават възможност за изява на неговото въображение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение могат да се направят следните изводи:

1. ФЕ, които назовават експресивно различни психически, интелектуални и волеви качества на човека, в най-голяма степен дават представа за възприетите метафорични модели и ценностни ориентации в българския език.
2. В него преобладават ФЕ, характеризиращи отрицателни човешки качества, но присъства и една по-малобройна група ФЕ, които назовават образно положителни човешки качества, т. е. притежават положителна конотация.
3. Анализираните положителни ФЕ на базата на културно-ценностния подход, аксиологически по своята същност, насочват към една приблизителна ценностна скала, съответстваща на системата от морални норми и оценки на българина. Най-продуктивни сред тях са ФЕ, назоваващи образно *умния, добрия, красивия, опитния, сръчния, щастливия човек*.
4. Макар че наблюдаваното положително отношение към тези човешки качества през призмата на фразеологията не може да се схваща като изцяло доминиращо за българския език и култура, то насочва към сферата на опознаване на действителността от човека, демонстрирайки богатия познавателен потенциал на ФЕ като знаци на тази култура.

REFERENCES

- Apresyan (1992):** Apresyan, Y. D. Connotation as Part of the Pragmatics of the Word. In: Russian Language: Issues of Grammatical Semantics and Evaluative Factor of Language. Moscow, 1992 (Original title in Russian: **Апресян 1992:** Апресян, Ю. Д. Коннотация как част прагматики слова. В: Русский язык: Проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке. Москва, 1992).
- Nedkova (2011):** Nedkova, E. Phraseologisms as Signs in the Language of Culture. Ruse, 2011 (Original title in Bulgarian: **Недкова 2011:** Недкова, Е. Фразеологизмите като знаци в езика на културата. Русе, 2011).
- Nedkova (2022):** Nedkova, E. Attitude towards the Traditional Values in the Light of the Bulgarian Phraseology, In: Touches of the Bulgarian National Character. Ruse, 2022 (Original title in Bulgarian: **Недкова 2022:** Недкова, Е. Отношението към традиционните ценности през призмата на българската фразеология, В: Щрихи от българския национален характер. Русе, 2022).
- Teliya 1996:** Teliya, V. N. Russian Phraseology. Semantic, Pragmatic and Linguoculturological aspect. Moscow, 1996 (Original title in Russian: **Телия 1996:** Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспект. Москва, 1996).

Excerpted sources

PDBL 1974/1975: Phraseological Dictionary of Bulgarian Language. Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S., Cholakova, Kr. Sofia, 1974/1975 (Original title in Bulgarian: **ФРБЕ 1974/1975:** Фразеологичен речник на българския език. К. Ничева, С. Спасова – Михайлова, Кр. Чолакова. София, 1974/1975).